

Romualda Piętkowa

Pojęcie przestrzeni : zarys problematyki

Język Artystyczny 3, 39-49

1985

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Pojęcie przestrzeni. Zarys problematyki

Przestrzeń jako nieodłączny atrybut materii jest wszechogarniającą kategorią semantyczną¹. O każdym fakcie i zdarzeniu nie tyle można, ile nie da się mówić, nie posługując się pojęciami przestrzennymi. Jak pisze G. Genette, „[...] język nasz jest utkany z przestrzeni”². Materia językowa wyrażająca przestrzeń jest, rozwijając tę metaforę, inaczej utkana w różnych językach; kategoria przestrzeni oścytuje w realizacji językowej pomiędzy środkami gramatycznymi o różnym stopniu komplikacji i precyzji a środkami leksykalnymi³. Na obiektywną przestrzeń fizyczną nakłada się filtr językowo-kulturowy, powodując inny sposób jej opisu i interpretacji, a także pełnienie różnych funkcji znakowych. Pierre Francastel stwierdza: „Przestrzeń nie jest prostym doznaniem współ-

¹ Przestrzeń jest, obok czasu, podstawową formą istnienia materii, charakteryzuje się ją zwykle jako całokształt obiektywnych stosunków między współistniejącymi obiektami (ich wzajemne rozmieszczenie, rozmiary i kształty). Przestrzeń definiowano również jako byt niezależny od materii (np. Platon czy Kant). Z materią przestrzeń wiązano od Arystotelesa przez Kartezjusza do Einsteina, według którego każdemu zjawisku (zdarzeniu) odpowiada określone położenie w czasie i przestrzeni. Zmieniało się również pojęcie przestrzeni matematycznej — od trójwymiarowej Euklidesa po wielowymiarowe, nieskończenie wymiarowe, topologiczne. Językoznawcy przyjmują za podstawę swych rozważań pojęcie przestrzeni trójwymiarowej lub czterowymiarowej. Przykładowo: A. Weinsberg (*Przymyki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*. Wrocław 1973, s. 9 i nn.) formułuje definicje znaczeniowe na podstawie geometrii Euklidesa i fizyki Newtona, a autorzy *Semantyczno-syntaktycznego słownika słowiańskich czasowników odmiennych* (oprac. S. Karolak z zespołem. Katowice 1980, s. 19) przyjmują, że argumentem relacji lokalizowania jest punkt czasoprzestrzenny.

² G. Genette: *Przestrzeń i język*. „Pamiętnik Literacki” 1976, z. 1, s. 231.

³ Por. np. J. Lyons: *Wstęp do językoznawstwa*. Tłum. K. Bogacki. Warszawa 1975, s. 331—335; Z. Kempf: *Próba teorii przypadków*. Cz. 1. Opole 1978, s. 337.

nym wszystkim umysłem. Odpowiada ona wielu złożonym pojęciom, zmieniającym się w zależności od środowiska i od stopnia cywilizacji.”⁴

Przestrzeń można pojmować różnorako i opisywać z wielu punktów widzenia⁵. Wymieńmy kilka, przyjmując jako kryterium wykładnik metryczny przestrzeni, jaką jest odległość. Można mówić o odległości obiektywnej, spostrzeżeniowej (subiektywnej), psychologicznej, społecznej. Odległość wyrażającą się w opozycji bliska — daleka, duża — mała, długa — krótka można mierzyć dokładnie i obiektywnie różnymi przyrządami lub ocenić w przybliżeniu wzrokiem. W przypadku oceny wzrokiem niebagatelny wpływ mają tu czynniki atmosferyczne i predyspozycje indywidualne oceniającego. Jeszcze bardziej różnimy się w ocenie odległości, przemierzając daną drogę: dla zmęczonego czy idącego nią po raz pierwszy będzie ona dłuższa niż dla wypoczętego lub pokonującego ją wielokrotnie. Na elastyczność w „wymierzaniu” odległości psychologicznej wskazuje Michał Głowiński cytując Franza Kafkę: „Za dnia, Najdroższa, odległość między Pragą a Berlinem jest taka, jaka jest w rzeczywistości, ale poczynając mniej więcej od godziny 9-tej wieczór coraz bardziej się wydłuża aż do nieprawdopodobieństwa. A jednak właśnie wieczorem łatwiej mogę sobie wyobrazić, co Ty robisz.”⁶

Świadomość odległości jako jednego z parametrów przestrzennych jest niewątpliwie uwarunkowana kulturowo⁷. Antoine de Saint-Exupéry zastanawiał się: „Czym jest odległość? Wiem, że wszystko, co naprawdę dotyczy człowieka, nie da się policzyć, zważyć i zmierzyć. Prawdziwa odległość nie jest kwestią oka; jest kwestią umysłu. Jej wartość jest wartością językową, gdyż to język właśnie wiąże ze sobą rzeczy.”⁸

Podstawową relacją przestrzenną jest bycie w jakimś miejscu. Można to wyrazić symbolami x , R , m , gdzie: x — przedmiot lokalizowany, R — wykładnik relacji, m — przestrzeń lokalizująca (miejsce)⁹.

⁴ P. Francastel: *Twórczość malarska a społeczeństwo*. Tłum. J. Karbowska, A. Szczepańska. Warszawa 1973, s. 212.

⁵ Por. np. artykuł M. Porębskiego (*O wielości przestrzeni*. W: *Przestrzeń i literatura*, Red. M. Głowiński i A. Okopień-Sławińska. Wrocław 1978, s. 23—32), w którym autor wyróżnia przestrzeń w rozumieniu fizycznym, symbolicznym, matematycznym, i zreferowane przez K.M. Solecką (*Przestrzeń statyczna i jej leksykalne eksponenty*. „Polonica” 1980, nr 6, s. 81—93) pojęcia przestrzeni fizycznej i psychologicznej.

⁶ F. Kafka: *Listy do Felicji*. Cyt. za M. Głowiński: *Przestrzenne tematy i wariacje*. W: *Przestrzeń i literatura...*, s. 85.

⁷ Przykładem może być różne rozumienie zachowania dystansu między ludźmi w miejscu publicznym u Arabów i Europejczyków zrelacjonowane przez E.T. Halla: *Ukryty wymiar*. Tłum. T. Hołówk a. Warszawa 1976, s. 219—231.

⁸ A. de Saint-Exupéry: *Lot do Arras*. Cyt. za E.T. Hall: *Ukryty wymiar...*, s. 138 i nn.

⁹ Pojmowana bądź statycznie jako lokalizator, bądź z uwzględnieniem czwartego wymiaru jako punkt czasoprzestrzenny.

Anna Wierzbicka, pisząc o poszukiwaniu semantycznego modelu czasu i przestrzeni, wyrażenie *x jest teraz w miejscu m*, eksplikuje następująco: *x nie będąc częścią m, jest teraz jakby częścią m*¹⁰. Oprócz najprostszej relacji przestrzennej bycia w jakimś miejscu w czasie t_1, \dots, t_n występują relacje uwzględniające kierunek, odległość i ruch. W relacji bycia w jakimś miejscu kierunek, odległość i ruch są zatem wyzerowane. Kategoria kierunku konstytuuje znaczenie stosunków przestrzennych sygnalizowanych zaimkami: *gdzie* (znaczenie lokatywne), *do* *kąd* (znaczenie adlatywne), *skąd* (znaczenie ablatywne), *którędy* (znaczenie perlatywne). Dokładnie mówiąc, znaczenia adlatywne i ablatywne wyznaczane są nie tylko kierunkiem, ale zwrotem wektora zaczepionego w punkcie, w którym znajduje się nadawca¹¹. Ponieważ przestrzeń jest wyróżniana i nazywana z punktu widzenia nadawcy komunikatu, kategorii przestrzeni nie można omawiać niezależnie od aktu mowy. Każda wypowiedź powstaje w pewnym miejscu i czasie, w jakiejś sytuacji czasowo-przestrzennej *Tu* i *Teraz*¹². W jakim stopniu i jak jest to wyrażone w tekście i odbierane przez adresata, zależy od typu komunikatu. Zasygnalizujmy tu jedynie ten problem wymagający osobnego omówienia, przywołując słowa Juliana Przybosia o przestrzeni w liryce: „A jak jest w liryce? Z jaką wyobrażoną przestrzenią łączy się aktualna chwila liryczna. W fizyce istnieje pojęcie punktochwili. Ale chwila liryczna nie trwa nieskończenie krótko, ma ona swoją przestrzeń. Jaką? Chwilę liryczną przeżywamy jako otoczoną wyobraźniową przestrzenią kulistą [...] Czas liryczny, czas wzruszonej wyobraźni [...] zachyla się kulisto w wyobrażonej (fikcyjnej) przestrzeni.”¹³

Wykładnikami stosunków przestrzennych w języku polskim są przede wszystkim przyimki wraz z końcówkami przypadków konkretnych, przedrostki przestrzenne czasowników oraz przysłówki i zaimki. Argumentem relacji przestrzennej jest przestrzeń lokalizująca, lokalizator, czyli zbiór punktów jakoś przez mówiącego wyróżniony i nazwany. Przestrzeń lokalizującą możemy wyrazić całą gamą środków językowych o różnym stopniu precyzacji — od wskazania jej za pomocą składników deiktycznych do ścisłego nazwania miejsca, używając określonej miejscowej nazwy własnej. Z wyróżnianiem i nazywaniem przestrzeni wiążą się

¹⁰ A. Wierzbicka: *W poszukiwaniu semantycznego modelu czasu i przestrzeni*. W: *Semantyka i słownik*. Red. A. Wierzbicka. Wrocław 1972, s. 158.

¹¹ I.N. Bronsztein, K.A. Siemiendiajew: *Matematyka. Poradnik encyklopedyczny*. Tłum. S. Czarnecki, R. Bartoszyński. Warszawa 1978, s. 646.

¹² Por. J. Lalewicz: *Komunikacja językowa i literatura*. Wrocław 1975, s. 80—85.

¹³ J. Przyboś: *Czar liryki*. W: idem: *Wiersze i zapiski*. Warszawa 1974, s. 315 i nn.

kategorie określające jej własności, np. granica (brzeg), środek (centrum), oś, wymiary (długość, szerokość, wysokość), a także kształty (kula, koło, okrąg), które budują pola semantyczne leksyki o znaczeniu przestrzennym.

Do sytuowania wypowiedzi w czasie i przestrzeni predestynowane są w języku składniki deiktyczne. Jerzy Kuryłowicz określenia deiktyczne nazywa dźwiękami zastępującymi gesty. Egocentryzm aktu mówienia sprawia, że opozycja *tu* i *tam*, czyli bliski i daleki, tworzy przestrzenny korelat opozycji *ja* i *ty*, a relacje *gdzie* — *dokąd*, *skąd* układają się jak relacje osobowe *on* — *ty*, jak i czasowe: czas teraźniejszy — przyszły, przeszły. Lokalizacja przestrzenna jest podrzędna w stosunku do osoby i czasu¹⁴. Nadawca tworzy punkt zerowy czasoprzestrzeni i wszystkie określenia przestrzenne są relatywne w stosunku do niego, lub nadawca wyznacza w swojej czasoprzestrzeni inny punkt odniesienia, np.:

Książka leży na półce.

Jacek stoi blisko pieca.

Spotykamy się tam, gdzie byliśmy wczoraj.

Składniki deiktyczne orientujące w czasie i przestrzeni są bądź implicytne (nie wyrażone w strukturze powierzchniowej), np.: *Świta* — 'tutaj i teraz świta', *Pada* — 'tutaj i teraz pada' bądź są wyrażone ekspliktywnie przez zaimki wskazujące przysłowne i przymiotne, np.:

Duszno tutaj, w tym pokoju.

Podaj ten zeszyt i tamtą książkę.

Okoliczności miejsca (a także czasu) trzeba wyrazić eksplicytnie w przypadku istnienia dystansu od punktu zerowego¹⁵, czyli punktu, w którym znajduje się nadawca. Brak dystansu w stosunku do położenia nadawcy powoduje wyzerowanie określenia okoliczności miejsca (a także czasu) w strukturze powierzchniowej, jak w przykładzie *Świta*. W zdaniu

*W Warszawie jeszcze nie zmierzcha.*¹⁶

składnik lokatywny i temporalny jest eksplikowany na powierzchni, ponieważ istnieje dystans przestrzenny w stosunku do nadawcy komunikatu.

Składniowo określenia miejsca wyrażane są przez okolicznik bądź zdania okolicznikowe miejsca, przydawkę, dopełnienie, orzecznik. Pozytywnie okolicznika miejsca zajmują prymarnie przysłówki i zaimki przysłow-

¹⁴ J. Kuryłowicz: *Podstawowe kategorie morfologiczne*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1971, R. 28, s. 3—11.

¹⁵ Por. H. Reichenbach: *Elementy logiki formalnej*. W: *Logika i język*. Oprac. J. Pelc. Warszawa 1967, s. 96.

¹⁶ Przykład z: S. Karolak: *Zagadnienia składni ogólnej*. Warszawa 1972, s. 109.

ne, a sekundarnie — przypadki konkretne rzeczownika¹⁷. Należy dodać, że pojęcie przestrzeni legło u podstaw lokalistycznej teorii przypadków¹⁸.

Deiktyczność w określeniu miejsca jest stopniowalna. Na jej gradację wskazuje Adam Weinsberg¹⁹, który na podstawie rozróżnionych poziomów znaczenia okoliczników ustala zawartość znaczeniową w zależności od klasy wyrazów. I tak, okoliczniki przysłówkowo-zaimkowe bezpośrednio komunikują tylko kierunek, a sąsiedztwo i lokalizator deiktycznie — przez odesłanie do sytuacji lub kontekstu: *nie chodź tamtędy, przyszedł stamtąd, był tutaj* (ruch zerowy). Okoliczniki przysłówkowe komunikują bezpośrednio kierunek i sąsiedztwo, a lokalizator deiktycznie: *list był wewnątrz, mieszka naprzeciwko*. Pełną informację przekazują okoliczniki rzeczownikowe: *list jest w skrzynce, przyszedł ze stacji*.¹

Zwykło się uważać, że określenia miejsca są członkami fakultatywnymi zdania. Wielu autorów²⁰ wskazuje jednak na niepełność semantyczną pewnych klas czasowników, które obligatoryjnie wymagają określeń miejsca. Określenia miejsca są konieczne w strukturze zdań z czasownikami o wspólnym znaczeniu kategoriałnym przebywania w określonym miejscu, np.: *mieszkać, znajdować się, przebywać, mieścić się*, lub przemieszczania, np.: *udawać się, wchodzić, kierować się, zlatywać*.

Propozycję klasyfikacji określeń miejsca przedstawia Maciej Grochowski²¹. Wydziela wyrażenia lokatywne implikowane przez czasownik (dany typ argumentu jest implikowany semantycznie przez predykat, jeżeli znaczenie tego typu argumentu jest zawarte w znaczeniu predykatu). Przykładowo, wyrażenie lokatywne *na krześle* jest miejscem operacji implikowanym semantycznie przez czasownik *siedzieć*, który natomiast nie implikuje semantycznie miejsca położenia — *siedzieć przy stole*

¹⁷ Rozwijają to zagadnienie J. Kuryłowicz (*Podstawowe kategorie...*, s. 6—7; *Zagadnienia klasyfikacji przypadków*, „Sprawozdania PAU” 1948, s. 475—478) i R. Grzegorzczkowa (*Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław 1975, s. 12—14).

¹⁸ Z. Kempf (*Próba teorii przypadków...*, s. 26—45) neguje istnienie przypadków gramatycznych, uważając, że każdy przypadek może wyrażać stosunki przestrzenne.

¹⁹ A. Weinsberg: *Okoliczniki miejsca a przedrostki przestrzenne*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1971, R. 28, s. 145—151.

²⁰ Z różnych punktów widzenia rozpatrują ten problem: J. Lyons: *Wstęp do językoznawstwa...*, s. 381—386; H. Křižkova: *Adverbiałna determinacija so značenijem mesta i napravlenija*. „Voprosy jazykoznanija” 1967, nr 2, s. 32—48; Z. Gołąb: *Klasyfikacja czasowników (na zasadzie konotacji)*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1967, R. 25, s. 343; C. Piernikarski: *O dopełnieniu i bezokoliczniku*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1969, nr 8, s. 41—53; R. Grzegorzczkowa: *Funkcje semantyczne i składniowe...*, s. 23—31; Z. Saloni: *Cechy składniowe czasownika polskiego*. Wrocław 1976, s. 58.

²¹ M. Grochowski: *Zależności semantyczne między czasownikiem i wyrażeniem lokatywnym*. „Polonica” 1975, nr 1, s. 113—131, zwłaszcza 113, 115.

i miejsca pobytu — *siedzieć nad morzem*. Miejsce, czyli przestrzeń lokalizującą, z przedmiotem lokalizowanym wiążą relacje przestrzenne. W języku polskim wykładnikami relacji przestrzennych są przyimki i przedrostki czasownikowe. Status przyimków jest różnie interpretowany — traktuje się je jako wyrazy synsemantyczne lub pełnoznaczące²². Znaczenia przestrzenne przedrostków czasownikowych omawiane i klasyfikowane są w wielu pracach²³. Wskazuje się na swoisty pleonazm gramatyczny przejawiający się we wzajemnej zależności przestrzennych znaczeń przyimków i przedrostków czasownikowych²⁴.

Słowotwórczymi wskaźnikami kategorii przestrzennej są także przyrostki charakterystyczne dla kategorii nazw miejsc i nazw miejscowych²⁵.

Leksyka związana z pojęciem przestrzeni jest bardzo bogata i różnorodna. Edward T. Hall obliczył, że około 20% wyrazów języka angielskiego odnosi się do przestrzeni²⁶. W wielu pracach omawiających zagadnienia związane z semantyką zawarte jest przekonanie, czasem sformułowane eksplicytnie, że definicje semantyczne jednostek leksykalnych można sformułować na podstawie określonej liczby składników znaczeniowych. Daje temu wyraz Jurij Apresjan, kiedy stwierdza, cytując Louisa Hjemslewa: „[...] język jest tak zorganizowany, że przy pomocy garstki figur i dzięki ich coraz to nowym i nowym rozkładom (połącze-

²² J. Kuryłowicz (*Zagadnienia klasyfikacji przypadków*, s. 476) traktuje przyimek jako główny człon dwudzielnego morfemu przypadkowego składającego się poza przyimkiem z końcówki przypadkowej. S. Karolak (*Zagadnienia składni ogólnej...*, s. 73) wskazuje, że „[...] tak zwane konkretne użycia przyimków to przykłady pełnienia funkcji semantycznych przez morfologiczną klasę wyrazów pełniących funkcję intertekstualne”. K.M. Solecka (*Przeźródlenie statyczna...*, s. 87—89) przyjmuje, że przyimki są wyrazami pełnoznaczącymi semantycznie.

²³ Np. S. Agrell: *Przedrostki postaciowe czasowników polskich*. W: *Materiały i Prace Komisji Językowej AU w Krakowie*. T. 8. Kraków 1918; Z. Striekałowa: *Budowa słowotwórcza czasowników ruchu we współczesnej polszczyźnie*. „Poradnik Językowy” 1962, z. 5—6, s. 205—235; A. Bogusławski: *Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim*. Wrocław 1963; A. Krupianka: *Formacje czasownikowe z przedrostkiem „o-(ob-)” w języku polskim*. Toruń 1969; C. Piernikarski: *Dwa typy opozycji aspektowych czasowników słowiańskich*. W: „*Studia Instytutu Filologii Słowiańskiej UW*.” Warszawa 1973, s. 23—43; H. Wróbel: *O zasadach opisu słowotwórczego polskich czasowników prefiksalnych*. W: *Studia gramatyczne*. T. 2. Red. R. Laskowski, Z. Topolińska. Wrocław 1978, s. 105—121; T. Giermak-Zielińska: *Polskie czasowniki przedrostkowe o znaczeniu przestrzennym i ich odpowiedniki w języku francuskim*. Wrocław 1979.

²⁴ Por. A. Weinsberg: *Okoliczniki miejsca...*, s. 149 i nn.

²⁵ Rejestr ich sporządziła na podstawie wcześniejszych prac I. Judycka (*Syntaktyczna interpretacja struktur słowotwórczych. Na przykładzie formacji i kategorii nomen loci*. Warszawa 1971, s. 10—13).

²⁶ E. T. Hall: *Ukryty wymiar...*, s. 139.

niom) może być zbudowany cały legion «znaków»²⁷. Celowa byłaby próba opisanania wszystkich środków językowych wyrażających przestrzeń w całej jej złożoności za pomocą jednolitego lub przynajmniej spójnego systemu opozycji dystynktywnych cech semicznych. Dla przykładu uczynił to A. Weinsberg²⁸, budując mikroopozycje przestrzenne, a dla czasownikowych przedrostków przestrzennych Teresa Giermak-Zielińska²⁹, posługując się metodą drzew semioleksykalnych. Definicje podstawowych pojęć związanych z przestrzenią, położeniem w niej przedmiotów, ich rozmiarów i kształtów, a także ruchem i jego rodzajami znajdujemy w *Tablicach definicji* Gotfryda W. Leibniza³⁰, w których tworzy on zaczątek pól semantycznych. Definicje Leibniza mogą być podstawą klasyfikacji leksemów zawierających semy przestrzenne. Korzysta z nich A. Wierzbicka³¹, definiując podstawowe wymiary, np.:

długość 'odległość między początkiem a końcem',
szerokość 'odległość między bokami',
grubość 'odległość między stronami',
wysokość 'odległość między górą i dołem',
głębokość 'odległość między wierzchem i dołem'.

Jurij Apresjan uważa, że znaczenie wyrazów o orientacji przestrzennej można zdefiniować, posługując się systemem podstawowych opozycji i grupując analizowane wyrazy w pary o przeciwstawnym znaczeniu, np.: *góra* — *dół*, *sufit* — *podłoga*, *szczyt* — *podnóże*, *przód* — *tył*, *czoło* — *ogon (kolumny)*, *dziób* — *rufa (statku)*, *głowa* — *nogi (łóżka)*. Apresjan proponuje w analizie semantycznej tego kręgu leksyki uwzględnienie pojęć: „oś symetrii”, „strona” (bok) i „przeciwstawność”. Wyróżnia dwa rodzaje orientacji przestrzennej: absolutną — *góra szafy*, *dół skrzyni*, i orientację względną — *przednie wagony*; *lewy brzeg rzeki*; *wschód*, *strona, z której wschodzi słońce*. Z orientacją absolutną związane są opozycje: *góra* — *dół*, *przód* — *tył*, *lewy* — *prawy*, *wewnątrz* — *zewnątrz*, dające obraz naiwnej przestrzeni trójwymiarowej³². System semiczny pojęcia „przestrzenność” daje Algirdas J. Greimas³³ (por. schemat 1).

²⁷ J. D. Apresjan: *Koncepcje i metody współczesnej lingwistyki strukturalnej. Zarys problematyki*. Tłum. Z. Saloni. Warszawa 1971, s. 83 i nn.

²⁸ A. Weinsberg: *Przymyki przestrzenne...*, s. 11—19, 33—41.

²⁹ T. Giermak-Zielińska: *Polskie czasowniki przedrostkowe...*, s. 22—24.

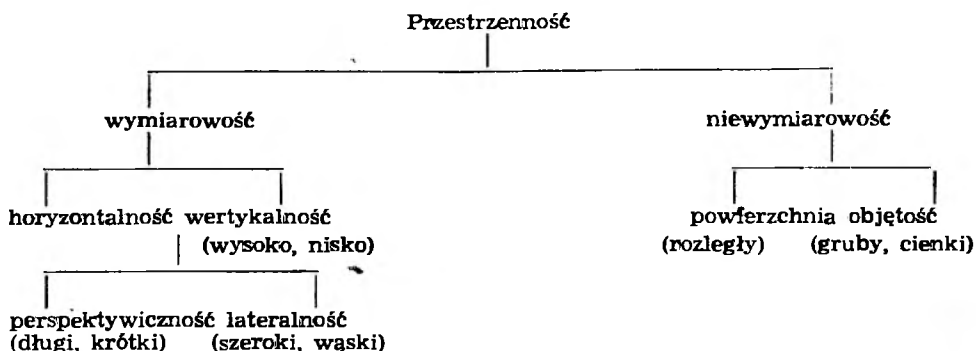
³⁰ G. W. Leibniz: *Tablice definicji*. W: *Słownik i semantyka*. Red. E. Janus. Wrocław 1975, s. 8—90.

³¹ A. Wierzbicka: *W poszukiwaniu...*, s. 162.

³² J. D. Apresjan: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Tłum. Z. Kozłowska, A. Markowski. Wrocław 1980, s. 145—147.

³³ G. Helbig: *Dzieje językoznawstwa nowożytnego*. Tłum. C. Schatte, D. Morciniec. Wrocław 1982, s. 123 i nn. Por. też P. Guiraud: *Semantyka*. Tłum. S. Cichowicz. Warszawa 1976, s. 108.

UKŁAD SEMÓW PRZESTRZENNYCH

Dotychczas omawialiśmy propozycje klasyfikacji, które porządkowały ujmowanie przestrzeni fizycznej przez pryzmat języka, chociaż w klasyfikacji znaczeń kierunkowych (w pracy W. Křižkowej³⁴) znajdujemy obok adlatywnego, ablatywnego i perlatywnego tzw. „общее направление движения”, analizowane w zdaniach:

Ludzkość idzie do przodu.

Poleciał za siódmą górę.

Tak więc okoliczniki o ogólnym kierunku ruchu odnoszą się nie do przestrzeni fizycznej, ale symbolicznej.

Ogromne pokłady naszego języka zbudowane są z metaforyki odwołującej się do postrzegania przestrzeni fizycznej in oculos. Mówimy i piszemy o *spotkaniu na szczycie, właściwej linii postępowania, dystansie wewnętrznym, najbliższym przyjacielu*. Metafory przestrzenne służą nie do tego, by coś zakomunikować o przestrzeni, ale do tego, by powiedzieć w kategoriach przestrzennych o czymś innym. Metaforami przestrzennymi, utrwalonymi zbitkami słów, związkami frazeologicznymi zajmował się George Matoré³⁵. Opisał francuską leksykę przestrzenną z socjologicznego i stylistycznego punktu widzenia, przedstawiając występowanie i przetwarzanie w różnych stylach i budując charakterystyczne dla tych stylów pola semantyczne związane z kategorią przestrzeni. George Matoré wyróżnia przestrzeń omawianą (fizyczną) i przestrzeń mówiącą, czyli symboliczną.

Przedstawiając koncepcję G. Matorégo podziału przestrzeni na omawianą i mówiącą, nie sposób nie przywołać znaczeń terminu „przestrzeń”,

³⁴ H. Křižkova: *Adverbialnaja determinacija...*, s. 42.

³⁵ Koncepcję G. Matorégo przedstawioną w książce *L'Espace Humain*. Paris 1962 omawiają G. Genette (*Przestrzeń i język*, „Pamiętnik Literacki” 1976, s. 228–229), E. T. Hall (*Ukryty wymiar...*, s. 139). Refleksy jej znajdujemy w artykułach pozycji zbiorowej *Przestrzeń i literatura...*

jakie funkcjonują we współczesnej myśli humanistycznej, przede wszystkim strukturalistycznej. Spotykamy określenia: *przestrzeń literacka, przestrzeń malarska, przestrzeń muzyczna, przestrzeń filmowa, przestrzeń urbanistyczna*. Socjologowie mówią o *przestrzennym układzie kultury*, o *przestrzeni społecznej*, bada się zachowanie *przestrzenne ludzi* (np. dezintegracyjny wpływ, jaki na kontakty międzyludzkie ma ukształtowanie urbanistyczne osiedli mieszkaniowych, bez wyraźnie zaznaczonych przestrzeni zamkniętych podwórek i ulic dających poczucie bezpieczeństwa). Teorie i wyniki badań różnych nauk społecznych i przyrodniczych nad przestrzenią omawia E. T. Hall w książce *Ukryty wymiar*.

Inspiracją do badań nad językiem i kulturą, w związku z uwarunkowaniem przestrzennym, są między innymi prace Claude Levi-Straussa, E. Sapira, Beniamina L. Whorfa, Mircea Eliadego, Umberta Eco. Nie można zapominać o wcześniejszych pracach Polaków: Floriana Znanieckiego o koncepcji przestrzeni jako wartości czy Stefana Czarnowskiego o związkach przestrzeni z magią, religią i mitem³⁶.

Z prac antropologicznych, semiotycznych i socjologicznych pojęcie przestrzeni przenika do języka badawczego literaturoznawstwa. Funkcjonuje tu właściwie jako quasi—nazwa³⁷, obezwładniając ilością i różnorodnością użyc; od Bachelardowskich archetypów przez socjologię Matorého do Łotmanowskiego pojmowania przestrzeni jako wtórnego systemu modelującego³⁸. Próbę uporządkowania pojęcia przestrzeni podejmuje Janusz Sławiński w artykule „*Przestrzeń w literaturze i elementarne różnienia i oczywistość*”³⁹.

Językowe kategorie przestrzenne, oddające przestrzeń fizyczną rzutują na inne pola semantyczne, np. wartości moralnych. Opozycjom: *wysoki — niski (dom), bliski — daleki (las), otwarty — zamknięty (pokój)* można przypisać sensy naddane, np. *wysoki — niski (styl), bliski — daleki (znajomy), otwarty — zamknięty (człowiek)*. Szeregi opozycji przestrzennych stanowią budulec modeli kulturowych o treściach innych niż przestrzenne i uzyskują dodatkowy wymiar wartości. Mechanizm prze-

³⁶ F. Znaniecki: *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1938, nr 1, s. 89—119, zwłaszcza 89—93 [Poznań]; S. Czarnowski: *Podział przestrzeni i jej rozgraniczenia w religii i magii*. W: idem: *Dziela*. T. 3, s. 221—236.

³⁷ J. Sławiński: *Problemy literaturoznawczej terminologii*. W: idem: *Dzielo, język, tradycja*. Warszawa 1974, s. 209—211.

³⁸ G. Bachelard: *Dialektyka zewnątrz i wewnątrz*. W: *Antologia współczesnej krytyki literackiej we Francji*. Oprac. W. Karpiński. Warszawa 1974, s. 284—305; *Poetyka przestrzeni. Szufłada, kufrы i szafy*. „Pamiętnik Literacki” 1976, z. 1, s. 233—243; J. M. Łotman: *Problem przestrzeni artystycznej*. „Pamiętnik Literacki” 1976, z. 1, s. 213—226.

³⁹ *Przestrzeń i literatura...*, s. 9—21.

wartościowania kategorii przestrzennych analizuje E. Mieleckiński w *Poetyce mitu*. Pisze: „W sferę właściwej mitologii wkraczamy wówczas, gdy przechodzimy od semantycznych opozycji, wyrażających najprostszą orientację człowieka w przestrzeni i percepcję kontrastowych doznań, do ich kosmologicznego rozumienia i do ustalenia paralelizmu między przeciwstawieniami wyrażanymi w »języku« różnych organów i zmysłów, różnych części ludzkiego ciała, społeczeństwa i świata przyrody, mikro-, mezo- i makrokosmosu, oraz do pewnej ich aksjologizacji, czyli włączenia do określonej skali wartości.”⁴⁰ Przykładowo elementarna opozycja *góra — dół, wysoko — nisko* realizuje się w podziale na górną i dolną część ciała ludzkiego, górę i dół (doły) społeczeństwa, niebo i ziemię. Człony opozycji nie są równorzędne, góra jest nacechowana pozytywnie, ulega sakralizacji. Metaforyzacja i aksjologizacja przestrzeni sprawiają, że z kategorii omawianej staje się kategorią mówiącą, a następnie kategorią interpretacyjną.

Interesujące byłoby zbadanie sposobów językowego wyrażania przestrzeni, stopnia regularności i symetrii elementarnych opozycji przestrzennych, a także prześledzenie drogi języka przestrzeni od prostego odwzorowania stosunków panujących w przestrzeni fizycznej do przestrzennego modelowania świata kultury, idei, świadomości. Należałoby również zbadać mechanizmy powodujące przewartościowanie metaforyki przestrzennej w różnych stylach. Szczególnie istotne to jest w języku poezji, gdzie diapazon możliwości jest rozległy; przykładowo od przelamywania przestrzeni materialnej przez Leśmiana po adaptację, przetworzenie teorii Einsteina w poezji Herberta.

⁴⁰ E. Mieleckiński: *Poetyka mitu*. Tłum. J. Dancygier. Warszawa 1981, s. 287.

Ромуальда Пенткова

ПОНЯТИЕ ПРОСТРАНСТВА. ОБЩИЙ ПЛАН ПРОБЛЕМАТИКИ

Резюме

В статье автор пытается представить сложную проблематику, связанную с категорией пространства. Объективное физическое пространство модифицируется разными способами языково-культурным фильтром. Автор обсуждает языковые показатели (грамматические и лексические), категории пространства. Обращает также внимание, что пространственные языковые категории, передавая физическое пространство, налагают свой отпечаток на другие семантические поля, напр., на моральные качества.

Метафоризация и аксиологизация пространства приводят к тому, что из категории обсуждаемой (физическое пространство) оно становится категорией говорящей (символическое пространство), а затем категорией интерпретационной. Сложные исследования разных аспектов категории пространства позволят всесторонне описать связанные с ним культурные явления.

Romualda Piętkowa

CONCEPTION OF SPACE. AN OUTLINE OF THE ISSUE

Summary

The paper is an attempt at the presentation of the complex issue involving the category of space. An objective physical space undergoes some modifications through the filter of language and culture. The author discusses the linguistic exponents (grammatical and lexical) of the space category, quoting some elaborations which treat of the problem. She mentions that the spatial categories of language, rendering physical space, have a repercussion at other semantic fields, e.g. those of the values of morality.

Metaphorization and axiologization of space make that it turns from a talked over category (physical space) into a speaking category (symbolical space), and next into an interpretative category. An integrated study over different aspects of the category of space allows to describe comprehensively the involved cultural phenomena.